

Knjižnica Jugosl. akademije
znanosti i umjetnosti u Zagrebu

ČITALONICA

80559 R

TIKRITIKA

RAZPRAVE

O PODRUČJU MATERIJALIZMA.

DRU. ANTI BAUERU

ODGOVARA

DR. BOGOSLAV ŠULEK.

U ZAGREBU

TISAK DIONIČKE TISKARE

1889.

80 859-R

ANTIKRITIKA

RAZPRAVE

O PODRUČJU MATERIJALIZMA.

DRU. ANTI BAUERU

ODGOVARA

DR. BOGOSLAV ŠULEK.

KNJIŽNICA
JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

U ZAGREBU

TISAK DIONIČKE TISKARE

1889.

ČITAONICA

An si quis atro dente me petiverit,
Inultus ut flebo puer? *Horatius.*

Ima istinah svakomu poznatih, ali jih više putah ipak treba izdicati naprama ljudem, koji za njih haju i nehaju. Tako evo moram i ja poznato zapovrnuti. Kada tko pregnu pisati kakvu razpravu, ponaj-prije treba da odabere priedmet, o kojem hoće da razpravlja. Jer nevalja svaki priedmet za taj posao. Kad odabereš kakav obćeniti, a s toga obsežni priedmet (recimo na pr. zviezde), nećeš ga moći izcrpsti u razpravi; pak ako nećeš da budeš površan, treba da čitavu knjigu pišeš. Za razpravu valja dakle samo kakov specijalni priedmet, koji se može jednom razpravom izcrpsti. A kad izabereš takav priedmet, drži ga se čvrsto, nemoj zabražđivati bez prieke potrebe ni lievo ni desno, kao što mnogi rade, il da pokriju netemeljito poznavanje priedmeta, o kojem su uzeli pisati; il da iztaknu svoju svestranu učenost i da dokažu, kako znadu pisati »de omnibus rebus et quibusdam aliis.«

Čitajuć ovo, začudit će se štoci i pitati, čemu ja ovakve poznate stvari navodim; nego malo niže razabrat će tomu razlog, te će uvidjeti, da mi to trebaše za svoju obranu iztaknuti.

Kad sam se lani po dužnosti za akademičku razpravu spremao, teknu me um, da nebi bilo s goroga napisati što o materijalizmu; jer u hrvatskom jeziku nije do sada o tom priedmetu ništa napisano, a ja sam opazio, da kod nas ima dosta, inače inteligentnih ljudih, koji prianjaju uz načela materijalizma. Nisam dakle ovaj priedmet odabrao od taštine, da iznesem na vidjelo svoju filozofsku premudrost, nego s razlogah posve praktičnih: želio sam naime pokušati, nebi li mi pošlo za rukom dokazati onim našincem, da temelj na kojem stoje, nije najčvršći. Nije mi palo na um pobijati materijalizam u obće; jer se to u razpravi uspješno nebi moglo,¹ tomu se hoće knjižurinah, a takvih i zbilja ima; samo što jih materijaliste

¹ Kad bi se materijalizam kakvom razpravom mogao utamaniti — davno bi ga nestalo bilo s lica zemlje; al on se sve to više širi. Neka dr. Bauer oprost, što mi se čini, da ni svojom ocjenom moje razprave neće na kraj stati tomu širenju.

neće da čitaju, ponajviše zato, jer nose na čelu biljeg neprijateljstva, antimaterijalizma. Tko namjenjuje svoju knjigu, u kojoj pobija materijalizam, istim materijalistam: mora to svoje djelo tako udesiti, da ga ovi čitaju, inače mu u zalud sav trud. Želeć i ja, da bi moju razpravu proštili pristaše materijalizma, tako sam ju udesio, da bude, što se više može, objektivno pisana. Upravo zato odabrao sam i takav naslov, da se i nesluti, kamo smjeram; »područje materijalizma« može se ovako i onako obilježiti. S istoga razloga nisam nigdje navaljivao na materijaliste kano očit protivnik, dapače sam pošao s njihova stanovišta i razlagao njihova načela onako, kako to čine najglasovitiji pisci toga sustava — sve samo zato, da nebudem obiedjen pristranošću. Moja je bila namjera, utesati medje, izvan kojih materijalizam, po svom vlastitom načelu, nije vlastan suditi. To je načelo: »nihil est in intellectu, quod non fuerit antea in sensu«, to će reći, da mi samo ono znamo, što smo osjetili ili oćutili, u kratko: »čega neosjeti, tomu se nedosjeti.« Meni je dakle valjalo ustanoviti prema ovomu načelu, što spada u područje materijalizma, a što nespada. To je bila zadaća moje razprave, kao što kaže sam njezin naslov, ništa drugo. Tko od mene više traži, nit je razborit, nit je pravedan. Dobro sam upetio onu našu, da »od jednoga udarca dub nepada«; zato i nepomislih pobiti materijalizam jednom razpravicom. Meni dotječe podsjećati mu korien krepkim udarcem, pak, ako sâm sebe nevaram, to mi je donjekle pošlo za rukom; jer naši materijaliste, ne samo da su proštili moju razpravu, nego su mi mnogi naustice izjavili, da se samnom sudaraju. Ja sam dakle podpuno zadovoljan s uspjehom moje radnje.

Al čini se, da je upravo taj uspjeh potaknuo g. dra. Antuna Bauera,¹ da izadje na megdan, pak da bajagi »ocieni« tu moju razpravu, u istinu pako da ju izopači i izgrdi, koliko više može, t. j. da ju obezcieni.

Kada tko hoće da sud sudi kakvomu djelu, ponajprije treba da udje u trag namjeri pisca; dok toga nije učinio, nemože sdušne ni temeljite presude o njem izreći. Tako na pr. Blumauer je preveo na njemački jezik Vergilijevu Aeneidu; nego kad bi mu tko prigovarao, da prievod nije tačan, svatko bi se nasmijao, tko pozna to djelo — ta čitav taj prievod je samo travestija Aeneide. A tko će valjano ocieniti Dantovu »Divina commedia« ili Machiavellov

¹ »Područje materijalizma.« Akademická razprava dra. B. Šuleka. Ocienio dr. Ante Bauer. u Zagrebu 1889.

»Il principe«, ako nije shvatio namjeru i cilj pisacah, za kojim su pošli? — Al dr. B. kao da nezna za ovu prvu dužnost kritika: u mjesto da iztraži, što sam namjeravao mojom razpravom, on na prosto osieće, da sam ja tom razpravom samo na oko pobijao materijalizam, jer u istinu da sam i sâm materijalista.¹ Čemu bih ja se bio oko te razprave mućio, ako je tako, kako dr. B. tvrdi — na to je dužan ostao odgovor. On nedokućuje, kako da nisam pisao kakvo pobožno razmišljanje o iztoćnom griehu ili o pokori, nego baš razpravu samo o načelu materijalizma. On dakle nije niti naslućivao smjer ili namjeru moje razprave — pak je opet o njoj napisao mal ne 8 arakah — to je zbilja čudo i pripoviest. Samo se pita, je li tim postigao svoj cilj, je li pobio materijalizam, je li obratio materijaliste na pravu vjeru? — Toga on jamaćno ni sâm ne vjeruje; jer se je služio načinom pisanja, za koji je mogao unpried znati, da mu materijaliste njegove radnje neće čitati. Upravo to zamjerava i meni, što svoje razprave nisam pisao kijaćom, nego blagim perom, nepobijajuć sav materijalizam poprieko, nego dajuć mu koncesijah što se više može, nebih li tim privolio materijaliste, da u glavnom uz mene pristanu. Da sam ovako radeć postupao prema načelom pedagogike i retorike, svaki će mi vještak potvrditi; a da sam se poveo za drom. B—rom, bio bih toliko opravio, koliko je i on — nebi mi bili čitali razprave oni, kojim je bila namienjena.

Isto tako mi dr. B. zamjerava, što se u svojoj razpravi pozivljem ponajviše na odrješite materijaliste, a nisam se nikada pozvao na Tomu Akvinskoga. Da sam ja svoju razpravu započeo sa izrekom sv. Augustina, nebi mi je bio nijedan materijalista proštio; nego ja sam počeo s Büchnerom, najžešćim materijalistom, a završio sam sv. Augustinom.

Na tom krivom stanovištu, s kojega je bio dr. B. pošao, ostao je do kraja svoga tobožnjega ocjenjivanja, pa da svoj postupak donjekle opravda, izvrnuo je koješta, što mu nije pristajalo, izpustio, što mu nije išlo u račun, a bome i sasvim izmislio, kad mu se je učinilo potrebno. Sve ću ovo na tanko dokazati; al opet, što se više može, na kratko, jer nisam rad povesti se za mojim protiv-

¹ Dr. B. je prigrlio toga radi zloglasnu izreku: »calumniare andacter, semper aliquid haeret« t. j. samo ti drzko kleveći, nešto će ljudi od toga svakako vjerovati. — Uz pretresanje B-ove ocjene bit će više prilikah za potvrdu toga što rekoh.

nikom, koji je o razpravi od 4 arka napisao ocjenu na jedno 8 arakah, te bih ja prema tomu, da mi je do svadje, mogao popuniti i 6 arakah.

Već na strani 2. piše dr. B.: »Dr. Š. veli, da će tudju nauku pobijati opet tudjom naukom; on to veli, ali ciela razprava pokazuje, da je on i više učinio. On piše u svoje ime. On dodaje, što i on sam smatra dokazanim, a što nedokazanim, samo što nastoji zamesti pravu medju izmedju jednoga i drugoga.«¹ — Ovako moj kritičar, dakle se već u početku svoje ocjene odaje kao pristaša one mudrosti, koju sadržava izreka: »calumniare audacter etc.« — Vidjet ćemo malo niže, kako dokazuje te svoje tvrdnje.

U početku svoje razprave nacrtao sam obći nauk materijalistah; al samo u kratko, koliko mi trebaše, da mogu ustanoviti područje materijalizma.² Dru. B-u već to nije pravo, te mi prigovara, (na strani 6), da sam načela materijalizma samo površno iztumačio; prigovara mi, zašto nisam onoga učinio, što nije moj posao; jer ja nisam ni kanio ni trebao (za moju svrhu) razlagati na široko ta načela. Pak opet na strani 4 piše, da *svatko znade*, koji su smisao osjekli materijaliste svomu načelu: čega neosjeti, tomu se nedosjeti. Ako to svatko znade, čemu da to onda na široko razlažem? — Kolika to nedosljednost!

Na 2. strani svoje razprave kazao sam *izriekom*: »Evo što sve izvode materijaliste, kao nepobitnu istinu, iz načela »Alle Erkenntniss stammt von den Sinnen!« Razložiti ću ovu jezgru materijalizma po Büchnerovu djelu »Kraft und Stoff«, jer je ta knjiga i kod nas vrlo razprostranjena.« — Na strani 41. i sljedećih utesao sam medje tomu načelu, i stegnuo mu područje kud i kamo više nego sensualiste — sve to nesmeta dru. B-u, te piše na str. 4.: »I pisac Š. pristaje uz sensualizam sasvim odlučno.«³

Govoreć o »snazi i stvari« (Kraft und Stoff) kazivao sam (str. 12.), kako materijaliste tvrde, »da je tvar *vječna*, neumrla; snaga da je

¹ Kako se odavde razabira, dr. B. je veći čudoznanac od Cumberlanda, koji pogadja samo one misli, koje tko zbilja misli; a dr. B. domišlja se i onomu, čega čovjek ni pomislio nije.

² Na strani 7. svoje razprave kažem: »Evo u kratko što uči materijalizam! Nisam ni kanio sve potanko razlagati; meni dotječe i ovo malo za moju nakanu.« Ovo navodim, da mi se nemože prigovoriti, kan da se tek sada onako izpričavam.

³ Calumniare audacter etc. Kako se vidi, morao bih svaki čas ovu izreku ponavljati; ostavit ću se toga, da nedosadim; štioći će se, mislim, i sami njoj dosjetiti.

od *izkona* sa tvarju spojena i nerazdružna. Ako pako mi samo ono znamo, što smo osjetili: onda nemožemo takva šta ni dokazivati, a kamo li dokazati (jer se pojam vječnosti nemože osjetiti dakle se nanj pomenuto materijalističko načelo nemože protezati i materijaliste nemogu *znati*, da li je što vječno). — Buduć da sam ja pisao samo o tom, što spada u područje materijalizma, a što nespada: svatko će razabrati, da ono, što sam rekao, dotječe za moju svrhu. Navoditi u to ime druge razloge, kojih materijaliste nepriznaju, značilo bi, vjetar kapom tjerati. Nu to i opet nesmeta momu kritičaru, da mi prišije krpicu. Evo što piše (str. 9): »materijalističko ponimanje materije i snage ne samo da nije dokazano, već je i nemoguće. Toga dakako nije Šulek mogao prigovoriti materijalizmu, jer *i sam stoji na materijalističkom principu.*«

Al sada tek dolazi pravi darmar. Materijaliste uče, da je svijet bez kraja i konca. Ja sam tomu prigovorio: »da li je što bezkrajno, toga nemožemo osjetiti, dakle (po načelu materijalističkom) ni dokazati.« — »Ne tako (dovikuje dr. B.), baš protivno je istina, i ovo možemo dokazati.«

Da vidimo dakle, kako dr. B. dokazuje bezkrajnost svieta! On se pozivlje na nekoje zvjezdare, na mudroslova Wundta, te završuje ovako (str. 11): »Iz ovoga je nesumnjivo, da prostor, stvarima izpunjen, nemože nikako biti bezkrajno.« Ama B. je obećao, da će dokazati baš bezkrajnost.¹

Pak ovaj gospodin, koji logiku tako nemilo maltretira, dovikuje mi bahato: »Neka se dr. Šulek kani jalova posla, pak neka ništa nedokazuje.« — A to kaže zato, jer sam se pozvao na filozofa Schulzea, koji piše: »Was ausser Zeit und Raum, ist kein Gegenstand irgend welcher kritisch sichern Erkenntniss.«² — Dr. B. slavodobitno kliče: »zar i princip protuslovja ili kausaliteta niese priedmeti kritički sigurne spoznaje, kad nijesu vezani niti na vrijeme, niti na prostor?« Negledeć na to, da dr. B. svoje štioce mistificira (gl. dolje opazku), svatko znade, da su pojmovi »uzrok i ukon« (causa

¹ Amphora coepit institui, currente rota cur urceus exit? Horat. ad Pis.

² Tako navodi dr. B. taj citat, u istinu pako glase besjede Schulzeove malo drugčije. Ja sam bio spazio, da su na strani 14. štamparskom griješkom krnjavo tiskane, zato sam jih još jedan put podpuno preštampao (gl. 41. str. moje razprave). Schulze piše: »Was ausser Zeit und Raum, *wass ausser dem ursächlichen Zusammenhang und ausser aller Empfindungsmöglichkeit steht*, ist kein Gegenstand irgend welcher kritisch sicherer Erkenntniss.« — Ovako taj citat neide u račun dru. B-u, zato ga ignoruje; pak ovakva rabulistika hoće da se zove kritika.

et effectus) abstrahovani od pojavah vanjskih i nutrnjih, pak da tu ima susljedica, to jest uzrok je *prije* ukona. Dakle se uzročnost bez vremena nemože ni pomisliti. Isto valja i za principium contradictionis, na pr. *A* nemože biti u isto vrijeme i *Non-A*.

Govorec o *postanku svijeta*, kako ga opisuju materijaliste, razložio sam u kratko teoriju Laplace-a i Kanta i to (kao što dr. B. naročito spominje) riečima Büchnera. Akoprem nisam niti jednom riečcom natuknuo, što držim do te nauke: naš Pseudo-Cumberland, pogadjač mislih nemišljenih, opet kaže, da ju ja držim istinitom. Al kako je izvrstan logik, već na sljedećoj (12.) strani kazuje, da ja za tu nauku (koju tobože držim istinitom), velim, da nije dokazana, pak da joj i sam prigovaram. Može li čovjek zdrave pameti držati ono istinom, što zna, da nije istina?

Ja sam medju ostalim prigovorio: ako je tvar, t. j. sviet, vječan (kao što dokazuju materijaliste): kako će mu se ikada doznati moći za postanak? — Al dru. B-u nije to po ćudi. On tvrdi, da tvar i sviet nije isto. On je smetnuo s uma, da su *tvar* i *sil*a, puste rieči, puste abstrakcije; nigdje na svijetu neima same tvari ili snage, već samo tjelesa, iz kojih je sviet sagradjen. »Tvar« izvan svijeta nemože se ni pomisliti.¹ Kad se dakle govori o tvari u obće, misli se vidljivi sviet.

Prelazeć na pitanje o *životu* dokazujem: da ga materijaliste nisu protumačili. Izriekom pišem (str. 21.): »Što će reći život? — Kad bismo znali na ovo pitanje temeljito odgovoriti, po svoj prilici bi se sva ona zagonetka o postanku ustrojnih bićah odgonetnula. Al *do sada nije pošao za rukom takov odgovor*«. Ovo mi trebaše doslovce navesti, da se vidi, kako dr. B. moje rieči i misli izvraća, izopačuje i preokreće. On kaže (str. 14.), da je materijalistam u tumačenju života jedino uporište Darwinova teorija. Koliko ja znam, Darwin se tim pitanjem napose nije bavio; al g. kritičaru je ova izreka dobro došla, da može u njezinu povodu napraviti ekskurziju na polje darwinizma, akoprem taj priedmet nikako ovamo nespada. Da vidimo kako je prošao!

Ja sam u svojoj razpravi »Predteče Darwina« izjavio svoje udivljenje, što je ta teorija uz 20 godinah toliko našla pristašah, da se nepristajanje uz descendenciju smatra biljegom nazadovanja.« Dr. B.

¹ Geht man auf den Grund, so erkennt man bald, dass es weder Kräfte noch Materie gibt. Beide sind von verschiedenen Standpunkten aus aufgenommene Abstraktionen der Dinge. Sie ergänzen einander und setzen einander voraus. Vereinzelt haben sie keinen Bestand. (*Du Bois Reymond.*)

(str. 15.) klikće emfatički: »Bilo je zaista vrijeme, kad se je tako mislilo, ali je i prošlo!« — Zbilja? Neću ovdje, da protivno dokažem, nabrajati sva djela, koja moje rieči potvrđuju; već putim g. B-a na slušaoce prirodopisa i liečničtva kojegagod sveučilišta, počevši od zagrebačkoga, pak do insbručkoga, neka jih pita, što znanstvenjaci drže do Darwina, pak će se začuditi jednoglasnomu priznanju, da se Darwin posvuda u velike slavi, osobito u predavanjih o zoologiji, anatomiji i fiziologiji, ako i nepristaje svatko uz njegovu svaku hipotezu. Al toliko se posvuda priznaje, da je podielio novi smjer iztraživanju prirode: Bogoslovni fakulteti neće dakako da čuju za Darwina.

Za potvrdu svoga mnienja pozivlje se dr. B. na Virchowa, ponajglasovitijega sadašnjega fiziologa. Al iz istih riečih Virchowa, koje moj kritičar u to ime navodi (str. 16.), razabira se nedvojbeno, da Virchow Darwina te kako štuje i cieni; samo nepristaje uz njegov nauk o postanku čovječjega roda, jer taj nauk nije dokazan.¹ Što ovdje Virchow kaže, to priznaju i sami darwiniste: pomenuti Darwinov nauk nije zbilja dokazan, nego se smatra kao hipoteza. Virchow kaže, da mu se dokazi ne čine *dovoljni*, da tu hipotezu prihvati. Nego hipoteza *dovoljno dokazana*, prestaje biti hipotezom, a postaje istinom. Virchow dakle nepristaje za Dawinom zato, što njegov nauk nije dovoljno dokazan, nego je samo hipoteza; a Virchow je velik protivnik hipotezah u obće. Pa kako je dr. B. Virchowove rieči izvrnuo! »Virchow nemože prihvatiti *darwinizma* ni kao znanstven hipotez.« Da je ovo istina, nebi lje bio Virchow *bezsmrtnoga* Darwina svagda susretao prijateljski, a ne protivnički. Da se to razumie, znati treba, da je bio Virchow velik štovatelj Darwinov al da su Virchow i Haeckel osobni neprijatelji.

Da je zbilja tako, kako ja razlažem, potvrđuje Virchowov veliki štovatelj dr. E. S. u svojoj studiji »Rudolph Virchow«, koju je na izmaku mjeseca kolovoza o. g. u novinah »Neue freie Presse« na sviet izdao.²

¹ Evo Virchowovih riečih, kako jih je dr. B. pohrvatio: »S koje se god strane zahvatilo *pitanje o postanku čovječjega roda*, svagdje se je pokazalo nepristupnim. Ja sam govorio *kao prijatelj* a ne kao protivnik *transformizma*, kako sam u svako vrijeme *nesmrtnoga* Darwina susretao prijateljski a ne protivnički. Ali ja sam uvijek razlikovao prijatelja i pristašu. Ja mogu kakav znanstven hipotez prijateljski pozdraviti, i pače podupirati, prije nego se činjenicami dokaže; ali pristaša njegov nemogu biti, dok manjkaju *dovoljni* dokazi.«

² On piše medju ostalim: »Es fehlt Virchow die Neigung sich schnell neuer Theorien zu bemächtigen oder sich ihnen anzubequemen, welche gerade in unserer

Al Virchow nije skeptik samo naprama Darwinovoj teoriji nego bome i u vjerskih pitanjih, pa buduć da se dr. B. na njega kao osobiti auktoritet vrlo često poziva, da je i meni prosto za potvrdu

Zeit der Mode einen weiten Spielraum in den Wissenschaften bereitet, vielleicht manchen Fortschritt gezeitigt, aber andererseits einen sonst unerklärlichen Wechsel in den Grundanschauungen möglich gemacht hat. Bekannt ist seine mehr sich skeptisch fernhaltende als geradezu ablehnende Stellung gegenüber der Darwinschen Lehre von der Arten-Entstehung durch Entwicklung und durch Überleben der tüchtigsten Arten und Einzelwesen im Kampf ums Dasein. Wogegen Virchow sich schon vor mehr als einem Jahrzehent gewendet hat, war weniger die Darwinsche Grundlehre selbst, als die Übertreibung ihrer Anwendung durch einige Anhänger des scharfsinnigen und gedankenreichen Engländers, besonders die Bestimmtheit, mit welcher Einzelne schon den fertigen Stammbaum zwischen dem Affen, dem vorhistorischen und dem heutigen Menschen aufstellen wollten. Virchow sträubte sich dagegen, nicht etwa aus Rücksicht auf die biblische Gottähnlichkeit des Menschen, sondern weil, wie er auch auf der Wiener Versammlung erklärte, noch immer der thierähnliche Vormensch, der „Proanthropos“, nicht gefunden ist. Die ältesten gefundenen Menschenschädel und Gerippe zeigen noch immer im Schädelbau und den ausgeprägten zwei Händen und Füßen einen gewaltigen Unterschied von den höchstorganisirten Affen. Dieser Punkt war stets die ärgste Klippe des Darwinismus, sie hinderte selbst den Begründer der neueren Entwicklungslehre, Karl Ernst v. Baer, dem Darwinismus beizutreten. Andererseits war Darwin selbst sich des Mangels vieler Mitglieder in der von ihm vermutheten Entwicklungsreihe wohl bewusst, aber sowol er wie die meisten seiner Anhänger, *welche immerhin die Mehrheit der heutigen Naturforscher bilden*, legten auf die Lücken weniger Gewicht, weil einmal der allgemeine Gang der Forschung zur Darwinschen Anschauung zu führen schien und andererseits die zwischen Vierhändern und Menschen vorhandenen geologischen Lücken sich bei dem vermutheten Zusammenhange zwischen anderen Arten, z. B. zwischen Vielhufern und Einhufern, nicht wiederholten.

Allein Virchows conservative Haltung in dieser, wie auch in pathologischen Fragen wurzelt lediglich in seiner peinlichen Kritik, welche ihm das Annehmen neuer Ansichten nur nach reiflichster Prüfung gestattet. Est ist sogar ein merkwürdiger Lauf der Dinge, dass Virchows eigene Anschauungen, wenn man sich nicht an Namen halten will, sich der Darwin'schen Lehre in hohem Grade nähern, während ein Theil der eigentlichen Darwinianer durch einseitige Verfolgung embryologischer, der Keimlehre entnommenen Anschauungen eigentlich die Darwinsche Lehre umstösst.

Virchow hat schon vor Jahrzehnten unabhängig von Darwin in seinen „Vier Reden über Leben und Kranksein“ die Beständigkeit der Arten in Frage gestellt. In der Pathologie lehrt er nicht nur die Vererbung erworbener Eigenschaften, sondern auch die Metaplasie der Gewebe, das heisst die Möglichkeit, dass Gewebe der einen Art sich in solche einer anderen Art umbilden, und in der Anthropologie scheint er, nach seinem Wiener Vortrag zu schliessen, doch auch der Ansicht zuzuneigen, dass verschiedene Racen nach ihren physischen Merkmalen in einander übergehen können.“

ovih mojih riečih pozvati se na Virchowa. Godine 1874. besjedio je u skupštini njemačkih prirodoslovaca odugačku besjedu »o čudesih« (Ueber Wunder), koja je i napose pod tim naslovom na sviet izašla. Ovoj besjedi bila je povod dala Louise Lateau, u Bois d' Haine, za koju se je kazivalo, da joj svaki petak pišti krv iz dlanovah i podplatah, i da već preko 3 godine danah ništa nejede do svaki dan po jednu hostiju. To se je po svuda smatralo kao pravo čudo. Uslied toga reče Virchow medju ostalim: »Das Wunder von Bois d' Haine proclamirt das »wahre« Gesetz nur im Sinne der Hierarchie, wenn es verlangt, das für eine gewisse Reihe von Personen, für eine gewisse Zeit die herrschenden Naturgesetze suspendirt werden, so heisst das mit anderen Worten, die Beständigkeit und Ewigkeit dieser Gesetze wird negirt. Die Naturgesetze unterscheiden sich aber wesentlich von jenen Gesetzen, mit denen man anderswo zu operiren hat. Sie sind nicht wie die Gesetze der Grammatik, die aus Regeln und Ausnahmen bestehen, sondern es sind Gesetze, welche immer gehalten werden müssen, deren Bedeutung hinfällig sein würde, wenn sie auch nur einen Augenblick in ihrer Wirksamkeit suspendirt würden. Hier liegt die grosse Scheidung. Keinerlei Ausnahme ist zulässig im Sinne der Naturwissenschaft und der denkenden Menschen überhaupt für die Geltung eines Naturgesetzes. Nichts berechtigt uns, diesem Gesetz einen bestimmten Anfang oder ein bestimmtes Ende zu geben, oder die Möglichkeit zuzugestehen, dass seine Wirksamkeit auch nur einen Augenblick unterbrochen werden konnte.«

»Meine Erörterung soll nicht verletzend sein. Aber ich muss sagen, wenn man in dieser Weise die Errungenschaft ganzer Jahrhunderte abstreitet, dann dürfen wir doch darauf hinweisen, dass in jedem Falle, wo es möglich gewesen ist, ein vermeintliches Wunder unter volle naturwissenschaftliche Controle zu stellen, es sich als natürlich enthüllt hat. Es war sicher etwas höchst Auffälliges und Wunderbares vom Standpunkte einer früheren Zeit, das Erscheinen des Blutes auf Hostien, jenes so oft angerufene Wunder, welches bald hier, bald da im Mittelalter angerufen worden ist, und welches die grösste Rückwirkung auf gesellschaftliche Zustände und die Existenz vieler Menschen gehabt hat. Und doch hat sich ergeben, als man zum ersten Mal das Mikroskop zur Untersuchung nahm, dass es kleine Organismen waren, welche eine blutartige Substanz ausschwitzen; sie sind Ursache, dass blutrothe Flecke entstehen. Das Wunder konnte sich also ereignen, wo kein Mikroskop war;

seitdem man ein Mikroskop hat, ist es kein Wunder mehr.« — Ovako piše Virchow, taj veliki auktoritet dra. B-a.

Za drugi momenat darwinizma, načelo evolucije, kaže dr. B. (str. 16.): »Ako nepredpostaviš izvantvarnoga absolutnoga uzroka, pak misliš, da se je iz same stvari razvio sav organizam, onda je ovakva evolucija, a takvu zagovara materijalizam *i skupa s njim dr. Šulek*, sasvim nemoguća.« — A ja sam doslovce (na str. 19.) kazao: »Da su se životinje, uz one miliune godinah što zemlja postoji, jedna iz druge razvile, i to savršenije iz jednostavnijih, to je sada već dogma materijalistam, pak se opet nemože tvrditi, da je to nepobitno dokazano.« Dok ja evo kažem, da to nije dokazano, dr. B. tvrdi, da ja to zagovaram.

Nego dr. B. misli, da ima i moguće evolucije, a to dokazuje (str. 17.) ovako klasički: »Bog je *mogao* stvoriti samo nekoliko, ili ako te volja samo jedan jedini organizam, iz koga su se onda po njegovoj volji i vječnih njegovih idejah razvili svi ostali.« — Dr. B. si dakle utvara, da je proučio božje ideje, pak drzko osieca, što Bog može, što li nemože. Strog bogoslovac bi rekao, da je to blasphemia.¹

Da se povratimo k pitanju o životu. Govoreć o načelu obćega razvitka, po kojem su se životinje i biljke jedna iz druge razvile, upitao sam (na str. 20.): »al odkuda ona najjednostavnija životinja i biljka, za koju se nemože reći, da se je iz druge razvila?² Lak bi bio odgovor na ovo pitanje, kad bi bila istina, što Haeckel tvrdi, naime, da medju organskim i anorganičkim svijetom vlada podpuno jedinstvo; jer tad bi se lasno mogao razviti organizam iz bezustrojnih počelah. Nu to je za sada samo pium desiderium Haeckelov; nikomu još nije za rukom pošlo stvoriti ustrojni stvor iz bezustrojnih počelah.« Tko nije pao na glavu, razabira odavde, da ja nepovladjujem Haeckelu, kad evo velim, da to nestoji, što on tvrdi; da nepovladjujem materijalistam, kad evo kažem (na str. 21.), da neima do sada temeljita odgovora na pitanje, što će reći život: al dru. B-u podnosi obraz, te (na str. 19.) drzko kaže: »Šulek *pristaje*

¹ O dubino bogatstva i premudrosti i razuma božjega! Kako su neizpitai njegovi sudovi i neiztražni njegovi putovi! Jer tko pozna misao Gospodnju? *Pavao apostol Rimljanom 11. 33, 34.*

² Kako moj kritičar zabada svagdje trn u zdravu nogu, tako dodaje i ovdje: „vidjeti ćemo, kolikim lukavstvom znade Šulek obići ovo pitanje.“ *Caluminare audacter etc.*

za onima, koji hoće da iztumače život prostim mehanizmom?« To već nije kritika, a kamo li ocjena, već prosta kleveta.

Ja sam bio naveo dva glasovita antimaterijalistička naučnjaka, Huxleya i Du Bois Reymonda, koji se nadaju, da će se ta prirodna tajna t. j. život razkriti; al nijedan nemisli, da će se to postići mehanizmom, već Huxley kaže naročito, »dass nach und nach die Forscher höhere Gesetze entdecken werden.« A kako to izopačuje dr. B.? On kaže: »Šulek se nada, da će manjke Haeckelova tumačenja odstraniti iztraživanje.« Takvomu izkrivljivanju jasnih riečih hoće se doista (štano narod veli) kosmata duša.

Ja sam u kratko (koliko je trebalo za moju svrhu) razložio, da mysterium života nije odgonenut (str. 21.), da evolucija nije dokazana, da je autogonia samo pium desiderium materijalistah (str. 20.). Pak što moj kritičar? Kao da svega toga u mojoj razpravi neima, razvlači svoje mudrovanje o tih predmetih na 12 stranah napokon zove u pomoć i jezuita P. J. Carbonella — misleći valjda, da će bar pred njim materijaliste nice popadati. Nego najsmješnije je, što je sve svoje rogoborenje naperio na mene, kao da tobož *ja* sve to tvrdim, što sam eno i sam uljudnim načinom pobio. Nehotice tu pada na um narodna poslovice: »kad lažeš, tako laži, da najposlje i sam misliš, da je to istina.« Ovakva polemika nalik je dašto kao jaje jajetu, boju Don Quixota na vjetrenjače; al inače bio bi dašto sav rad dra. B-a, štano Rusi vele беземыслица.

Govoreć u svojoj razpravi o *duhu* i *duši* ponajprije sam razložio i besjedami dotičnih pisacah potvrdio, kako priznaju i materijaliste i spiritualiste, da imaju i životinje dušu. Neupuštajuć se u potanko razglabanje citatah završio sam svoje razlaganje ovako: »Meni dotječe konstatovanje, da i životinje imaju dušu« (strana 25.). Ove moje rieči dokazuju, da ja nit sam tvrdio, nit nijekao, da je čovječja duša istobitna sa životinjskom; jer taj predmet nespada na moju temu, ja bo nisam pisao psychologiju, gdje se to mora razlagati, nego sam tek namjeravao opriličiti medje materijalizmu. A što dr. B.? Na str. 29. piše izriekom: »Neka bude dosta, što smo iztahnuli, *da Šulek pristaje za naukom materijalizma*, da je čovječja i životinjska duša istobitna.« Priznati valja, da je taj moj kritičar dosljedan — u sumnjičenju, u porabi pravila: »Calumniare audacter etc.«

Pošto sam konstatovao slogu svih u tom, da ima životinjstvo dušu, prešao sam bio na prieporno pitanje: »što će reći duša i duh *po nauku materijalistah?*« (str. 26). Buduć da materijali-

stički pisci na ovo pitanje neodgovaraju posve istovjetno, a meni je za tim stalo, da prikažem, što se može vjernije, njihov nauk o duši: trebaše navesti mnijenje raznih njihovih pisacah. Svatko pame-tan će priznati, da to nevalja *meni* prišivati, što navodim iz drugih knjigah; drugčije mudruje dr. B. Ja sam n. pr. na str. 26. naveo Büchnerove rieči, »da djelovanje omamljivih stvari, kao što je opium, morphium itd., dokazuje takodjer, da je duša samo plod tjelesne podloge«; a dr. B. nesrami se (na str. 30.) tvrditi: »Šulekov je izvod, da je duša samo plod tjelesne podloge.«

Kako taj moj kritičar za svaku riečcu hvata, za koju mu se čini, da bi mi mogao krpicu prišiti, pokazao je na str. 30. svoje ocjene. Ja sam naima (str. 27.) rekao: »da tielo i duša uzajmice na se djeluju, da niti može duša bez tiela *živiti*, niti se može tielo bez duše zvati pravim čovjekom.« Svatko znade, da je drugo *biti*, a drugo *živiti* kao životinja (rad šta se ova i tako zove). Svatko znade, da *sama* duša za nas neživi, ili, kao što sam se na strani 36. izrazio (da me štoci bolje razumiju), da se duša po smrti tiela više neočituje, t. j. da mi kakve *životne* djelatnosti u *sama* duše neopazamo. Je-li čovječja duša i po smrti tiela bivstvuje, ili je nestaje — o tom nije bilo absolutno govora; a kako jadikuje dr. B.? »Dakle svi oni nebrojeni učenjaci, koji naučaju, da je duša neumrlu duh, oni nas obmanjuju! (str. 30.). Al već na str. 34. protuslovi sam sebi pišuć: »Šulek kao da se nemože otet misli, kao da je duša ipak njeka osebna sila, njeka substancija.«

Odmah za tim nastavlja sdušni moj kritičar: »Dosada je dr. Šulek sasvim pristajao za materijalistima!« — Ovo mu je najmilija fraza; jer dašto, ako ja nepristajem uz materijaliste — »oleum et operam perdidit.« Ja sam već do sada dokazao, kako je on zastranio u svom presudjivanju moje razprave. Napokon je i sam priznao: »dalje neide Š. s njimi«, al već na sljedećoj strani (31.) opet ponavlja: »Šulek pristaje za materijalistima, kojim je život mehanizam«, pak isto ovo kaže doslovce iznova na strani 35. Čini se, da je dru. B-u k srcu prirasla poznata rieč: repetita valent. Vidi se, da bez te fraze dr. B. nemože živiti; a malo prije (na strani 6. ovoga odgovora) vidjeli smo, kako je zalutao s puta istine, kad je to prvi put rekao. — Isto valja za njegovu na strani 35. opetovanu izmišljotinu, da branim autogenezu; a ja sam naročito kazao, da je ona samo pium desiderium materijalistah. Al šta ću s čovjekom, kojemu je omilio boj s vjetrenjačami? Neka mu bude.

Na strani 21. svoje razprave kazao sam: »Odprije se je tvrdo vjerovalo, da je životu uzrok osobita sila, koju su prozvali bili »vis vitalis, vitalitas, Lebenskraft«; nego potanje iztraživanje dokaza, da takve osobite sile neima, i da je život rezultat mnogih silah«. Naročito sam dodao: *al tim još nije ništa zbilja protumačeno*.¹ — Dr. B. hoće da me oprovrgne, pak se poziva na »modernu znanost«, te (str. 19.) dodaje; »Jest, bilo je vrieme, kad je bilo dosta spomenuti rieči »vis vitalis«, pak ti se prirodoznanac u brk nasmijao. — Jest, bilo je vrieme, al je prošlo i možda za uvijek prošlo.« Prema tomu dakle »moderna znanost« priznaje, da ima »vis vitalis«, životna sila. Za dokaz tomu pozivlje se na Virchowa. Al Virchow samo veli, da treba sućni razlog života (den wesentlichen Grund des Lebens) razlikovati od molekularnih silah. To je nješto posve drugo. Jošte navodi 6—7 citatah; al u nijednom se neštije, da »vis vitalis« bivstvuje, nego ponajviše samo to, da se život nemože mehanizmom protumačiti. A ja sam kazao izriekom, da još nije protumačen. Dakle dr. B. dokazuje nješto posve drugo nego što je obećao da će dokazati:

Pak je-li ono zbilja samo još staretina, što sam ja kazao za »životnu silu«? Da vidimo! Neka mi je takodjer prosto pozvati se na »modernu znanost«! Preda mnom leži glasovito djelo »Lehrbuch der Physiologie des Menschen von Dr. L. Landois«, i to *peto* već izdanje od god. 1888. Knjiga se preporučuje radi svoje vrsnoće slušaocem liečničtva kao učevnik, a na str. 14. čitamo: »Eine sogenannte »Lebenskraft«, welche als ganz besondere Kraft eigener Art die Lebenserscheinungen der belebten Wesen hervorrufen und leiten sollte, *existirt nicht*.« To je bar razgovietno.

Razpravljajuć o duši trebalo mi je, prema mojoj zadaći, samo dokazati, da materijaliste nemogu pojam duše svojim načelom objasniti, dakle da taj priedmet nespada u područje materijalizma. Dokazavši to pošao sam dalje. Al dr. B., zaboravivši valjda, da ne pišem psihologije, nagomilao je o tome toliko citatah, da su mu 26 stranah napunili — hoće li mu to materijaliste čitati, to je opet drugo. Završio je razlaganje po navadi: »u koliko Šulek nije podpun materijalist (dakle se ipak priznaje da nije podpun), u toliko je »skeptik« (krpica mora biti.)

Ali kud i kamo gore sam prošao kod njega radi svoga razlaganja o najuzvišenijoj ideji, o *bogu*. Na str. 54. kaže, da sam uzeo

¹ Sve to nesmeta dra. B-a, da po deseti put nereče: »Šulek pristaje za materijalistima u pitanju o životu«.

na se obranu materijalizma t. j. ateizma, a drugdje me neposredno ateizmom potvara. Uh! Utjeha mi je medju tim, što dr. B. sam kaže na str. 56., »da svaki čovjek, koji živi kao čovjek, ima njeko spoznanje Boga.« (Ja bih samo rekao: koji umije misliti kao čovjek.) Prema tomu dakle samo najdivlji divljaci neznaju za boga, pak neka oprostí dr. B., što mi se čini, da ja neidem u tu kategoriju ljudih. — Ja sam to pitanje samo na tri strane razpravio, jer mi više nije trebalo za moju svrhu; nu dr. B. dodaje blagostivo, da su i te tri stranice previše. On je pak o bogu napisao 12 stranah, te su dašto suho zlato. Od mene mu prosto!

A čim sam se tako ogriješio, da me je prozvao fiškalom ateizma? — Ja sam (kao što on sam veli) na str. 38. u kratko iztumačio mišljenje materijalista o bogu, i to po Büchneru, na kojega se i drugčije često pozivam (radi toga prozvao ga je dr. B. kako je već milokrvan prama meni, mojim desnim prijateljem). Ja navodim Büchnera zato, prvo, što je najpoznatiji kod nas, i drugo, što je najpikantniji. Zar sam imao navesti nauk Protagore, za kojega slabo tko znade, da je kad živio? Ne, već sam se pozvao upravo na onoga, koji je u tom pogledu najpopularniji, zato ga zove i sam dr. B. (str. 55.) »Volkssänger«. — Koja je fajda, ako oprovrgnem onoga, za kog se i nezna, a ostavim na miru onoga, komu svi vjeruju? — Možda će sada i dr. B. shvatiti moju namjeru.

Drugi dokaz moga ateizma, po njegovu mnienju, jest, što navodim Büchnerovo umovanje bez ikakve opazke. Mislio bih, da bi dr. B., upuštajući se u polemiku, imao biti vješt syllogistici, te znati, da kad čovjek pobije načelo, tim je pobio sve, što se iz toga načela može izvoditi.

Ja sam Büchneru odgovorio izrekom dra. Pfaffa (koju i moj kritičar odobrava), da onaj koji se drži načela »čega neosjeti, tomu se nedosjeti«, dakle materijalista i prirodoznanac, nije vlastan presudjivati ideu boga.¹ Ako dakle materijaliste nisu vlastni presudjivati ideu boga: nije vlastan ni Büchner, pak što on o tome mudruje, to neizvire iz njegova načela. Idea boga nespada dakle u područje materijalizma. Quod erat demonstrandum.

¹ Evo mojih riečih: „Ima-li, neima-li boga, na to pitanje nije vlastno odgovarat prirodoznanstvo, jer u područje prirodnih znanostih spadaju samo oni predmeti, koje možemo opaziti svojim osjećali; a čim se reče „bog je duh“, nepobitno je utvrđeno, da ga čovječja osjećala nisu podobna spoznati i shvatiti. (Str. 39.)

Pošto si Büchner protuslovi, pišuć o ideji, koja se nemože osjetiti: to se njegovo umovanje samo sobom ruši, i prava bi danguba bila, kad bi se išlo pojedine izreke pobijati, koje mogu vriediti samo u skupu svega umovanja. Zato sam se i ja stegnuo na pobijanje postupka njegova, pa mi nije ni na um palo razpravljati u razpravi o području materijalizma ideu boga potanko; zato sam i završio svoje razlaganje pripomenkom (str. 40): »Pamtiti treba, da mi ovdje govorimo samo o znanju i neznanju, a ne o vjerovanju; ovo potonje spada u drugu kategoriju.« Kako je moj protivnik oduševljen kršćanstvom, dodaje mojim besjedam ovu opazku: »Ovo je dr. Sulek valja da za to napisao, da se nebi reklo, e on u akademiji, koju je kat. biskup osnovao, i koje je osnivatelj još i danas pokrovitelj, podkapa vjeru.« — Kad bih bio zloban, ja bih ovu izreku okrenuo i rekao: »Ove je rieči dr. B. valja da za to napisao, da ujede izpod mukla i akademiju i njezina osnivatelja, jer je stanovitim ljudem i jedno i drugo trn u oku.« Kad bih tako rekao, samo bih vratio šilo za ognjilo; al nije me volja natjecati se s drom. B—om u rugalich. Sve mi se prije može prišiti nego onakvo dvoličenje, koje mi moj kršćanski kritičar podmeće. Ja svoga uvjerenja nisam nikad hinio. — Al povratimo se k stvari.

Dakle sam ja po mnienju dra. B-a imao na materijaliste s vjerom na mejdan izaći. Ala pameti! Tà kad bi oni do vjere držali, nebi trebalo ni moje razprave, ni B-ove ocjene. Il zar je tko zbilja tako nedotupavan, te misli, da bi se oni katekizmom i dogmatikom od svoga mišljenja odvratiti mogli? Dr. B. je u svojoj ocjeni čitavu theognosiu razložio, pak nemislim, da i sam vjeruje, da je tim i jednoga materijalistu obratio. Po mojem mnienju mogu se materijaliste samo svojim vlastitim oružjem nadvladati: zato sam se i ja samo tim oružjem služio. Tko zna bolje široko mu polje; al neka nepotvara onoga, koji drugčije misli.

Ja sam (str. 39) žalio, što se bogu prišivaju svakojaka čovječja svojstva, a sve su čovječje vlastitosti, te kako, nesavršene. Dapače i kršćanstvo usvojilo je u praksi puno oblikah antropomorfizma. Lasno je onda materijalistam dokazivati, da takova bića i nemože biti.« Zato da bismo se imali udovoljiti izrekom: »Bog je duh«, a što će reći »duh«, toga neznamo.«

Dr. B. piše (str. 57.): »Nesumnjiva je istina, da čovjek svojim razumom nemože nikada, dokle god živi u ovome smrtnome tielu, Boga spoznati onako, kakav je. Razlog je ovomu neograničenost bića božjega i ograničenost razuma našega. — Ko će se dakle

čuditi, ako ljudi govore o bogu govorom slikovitim?» — Al već na str. 60. okrenuo je drugčije, te piše: da mi *znamo* koješta i o tom, što je Bog i kakav je Bog duh. U to ime nabraja (valjda iz kakve dogmatike) ta nam tobože poznata svojstva božja, naime, da je Bog biće absolutno, nužno, neograničeno, imajuće razum i volju itd. — Pa zar dr. B. zbilja nevidja, da su to sve samo *čovječje* abstrakcije, kojim se možemo domišljati i vjerovati jih, al pozitivno nemožemo *znati*, da su ta svojstva božja.¹ Koliko god se moj kritičar rugao Schulze-u, ovaj ipak ima pravo, kad piše: »Welch ein Wahn der Menschen, die wir nicht einmal die in der Wahrnehmung und Anschauung erfahrungsmässig gegebenen Erscheinungen auf ihren Kern hin zu durchdringen vermögen; welch ein Wahn zu meinen, wir hätten erkannt, oder könnten je erkennen das Tiefste, Schwerste, Allumfassende, und Fernestliegende, den Urgrund aller Dinge, das Wesen der Gottheit!«

Na strani 54. oborio se je na me moj protivnik, zato što sam (po Büchneru) kazao, da je idea boga u divljakah vrlo prosta ili nikakva. Na sliedećoj pako strani reče, da pomišljanje o Bogu i vjerovanje u njega treba tražiti u samoj *naravi čovječjoj*; imati će dakle svaki čovjek, koji živi kao čovjek, njeko spoznanje Boga. «Nije li to onda protuslovje, kad na str. 63. grmi, da su materijaliste ateiste? Tà zar materijaliste neimaju čovječje naravi? — Dapače on je pošao i dalje, te kaže, da je materijalistički panteizam u istinu pravi ateizam. Svi su mudroznanci do sada razlikovali jedno od drugoga, a tu razliku pokazuju i same rieči; al dr. B. tvrdi odrješito, da je panteizam pravi ateizam, to će reći, da onaj, koji svagdje i u svačem nazire boga, jednak je onomu, koji za boga i nezna. Ako to nije absurdum, onda ja neznam, što da se tako zove. — »A to se šepiri kao znanost!« — mogao bih ovdje dozvati kritičaru njegove vlastite rieči (str. 67.)

Logika je do sada uvijek razlikovala znanje, vjerovanje i vjerovatnost; ja sam dakle postupao prama njoj razlikujuć znanje i vjerovanje (str. 40). Ali dr. B. mi to u velike zamjerava zovuć to lukavstvom; pak da uputi svoje štioce u svoju tvrdnju, izvrće moje rieči i tvrdi, da po mojem tumačenju samo materijaliste nešto znadu; »a vjeruješ li u Boga: što si? Čovjek bez znanja, neznalica (str. 64.).« — Kad komu nestane pravih razlogah, onda se služi ovakvim doskočicama; nu te mogu dašto samo prostotu obsieniti.

¹ Tako n. pr. što će reći *absolutan*? Obće priznate pozitivne definicije toga pojma nitko još nije smislio.

Svoje razlaganje o Bogu završuje dr. B. (str. 67.) ovako: »Naš akademik dr. Š. za sve ove materijalističke ludosti veli: »ovo još nije dokazano; nije pokazano, kako sve to biva. — Kakvim je pravom mogao dr. Š. napisati, da je nastojao opovrći teoretičke zasade materijalizma?«

Ako ja koga upućujem, da ono nestoji, da ono nije dokazano, što on drži za pravu istinu: zar ga takvim postupkom nenastojim opovrći? Dopuštam, da je ovakvo pobijanje blago, umiljato; al s time dr. B-u nije ni malo udovoljeno. Ja sam se bajagi imao ugledati u njegov primjer, navaliti na materijaliste bezobzirce, narugati jim se, opsovati jih, kazati jim, da su lude, glupaci, varalice itd., kao što on uradi u svojoj ocjeni — pak bi onda s mjesta poletili u moje krilo! — Ala mi slaba filozofa, koji može takva šta misliti. Kako se vidi, dr. B. zaboravlja svaki čas, da sam ja nakanio bio samo utesati medje materijalizmu, a ne dizati na nj u obće hajku; jer materijalizam ima i svoje opravdano područje, kao što sam ga nastojao pod II. (str. 41.) potanko ustanoviti.

Po nauku materijalistah potječe sve naše znanje o stvarih izvan nas od osjećalah: samo to znamo, što smo osjetili, opazili i oćutili. Prosto im je dakle o tom umovati, što su osjetili, po pravilih logike, to će reći, prosto jim je iztraživati prirodu i njezine zakone. Al neka nezaboravljaju, da je naše znanje, stečeno samim osjećanjem, vrlo nedostatno, dapače obmanljivo (kao što sam bio na strani 8. potanko dokazao). Zato je materijalizam daleko zabrazdio, misleć, da može objasniti sve tajne vasionoga svieta.

Ovo je jezgra moga razlaganja »o pravom području materijalizma«. Nemislim, da će tomu išta prigovoriti triezan, nepristran čitatelj. — Drugčije dr. B.: on napisa 21 stranu, da me pobije! Štioci će možda pitati: »a šta je na njih napisao?« Prikračuje si vrieme svakojakimi doskočicama. Trla baba lan, da joj prodje dan. Evo jedne takve doskočice, koju je dr. B. već na str. 19 naveo, al mu je tako omiljela, da ju je i ovdje (opet to malo drugčije) ponovio. On veli: »Šulek pristaje u nauku o životu podpuno za materijalistima, samo dodaje: »ele dokazano to nije«. — Kako mogu pristajati uz ono, što znam, da nije dokazano, da se nezna? — Pak mi još moj kritičar prigovara, da nemislim logično: na čast mu njegova logika!

Na strani 70. svoje ocjene piše doslovce: »Šulek je možda promišljeno i namjerice rekao, da je »nastojao« opovrći umovanje materijalistah. Ako je tako, dvoje ćemo mu prigovoriti. On ili je znao još koješta, što znanost prigovara materijalizmu, ili nije znao.

Ako prvo, onda je njegovo nastojanje samo krinka, pod kojom je u istinu nastojao zavesti slabije upućene čitatelje i prikazati jim materijalizam kao nauku, koja se ni neda opovrći. (Calumniare audacter etc.!) — Ako pak je ono drugo istina, onda ga možemo samo žaliti.«

Pišući ovu perfidnu mudroliju zaboravio je dr. B., da batina ima dva kraja i da bi se ista ona mudrolija i naprama njemu mogla uporabiti. Evo kako. Dr. B. je na strani 62. naveo dva dosta slaba dokaza za existenciju boga.¹

On je to učinio možda promišljeno i namjerice. Ako je tako dvoje ćemo mu prigovoriti. On ili je znao još koješta, čim znanost dokazuje bivstvovanje boga, ili nije znao. Ako prvo, onda je njegovo dokazivanje samo krinka, pod kojom je u istinu nastojao zavesti slabije upućene čitatelje i prikazati jim nauku o bogu kao nauku, koja se ni neda dokazati. Ako pak je ono drugo istina, onda ga možemo samo žaliti.« Bi li Vam po čudi bila ovakva aplikacija Vaše logike, gospodine Baueru? — Doista nebi: pak onda usvojite zapovied svetoga pisma i nečinite drugomu onoga, što nećete da Vam drugi čine. Vi niste naveli sve dokaze, jer tomu nije bilo ondje mjesta; a ja nisam naveo sve prigovore, jer je to premašivalo zadaću moje razprave. »Quod uni justum, alteri aequum.«

Al ostavimo ovakve doskočice momu kritičaru i povratimo se k samoj stvari. Dr. B. tvrdi (str. 71.), da moj »opravdani materijalizam« nije drugo nego li kritički empirizam. Ala je zalutao u svojoj sljepoj strasti, da mi dodje haka glave! Jedno je od drugoga razdaleko kao nebo od zemlje. Kritički empirizam obuhvata svemir; a pravo je područje materijalizma iztraživanje tvarnih uzroka tvarnim pojavom. Upravo s te strane koristio je materijalizam u velike razvitku prirodnih znanostih. U poviesti toga razvitka nailazimo na dva smjera jednako po njega štetna. U starije vrijeme nije se tražio prirodni pojavom neposredan uzrok, nego sve se je svodilo na kakvo čudo, na vanredno djelo božje, kao što prosti puk i sad čini; njemu na pr. grmljavina nije posljedak munjevine i zraka, nego izjava srčbe božje i t. d. Prirodni pojavi vrelo su mu babjih pričah.²

¹ Jer na pr. odluka vatikanskoga sabora o tom predmetu nije dokaz, nego samo svjedočanstvo da ima bog.

² Zu allen Zeiten erklärt die Phantasie des Volks sich die Erscheinungen der Natur als Rückstände geschehener Geschichten. Se't dies oder jenes geschah, seitdem singt der Vogel dieses Lied, trägt diese Pflanze weisse Blüten statt der

Drugim smjerom bili su udarili tako zvani »naturphilosophi«, i oni su propuštali potanko iztraživanje prirode, pak su dedukcijom tumačili njezine pojave i konstruirali a priori zakone, po kojih tobože priroda živi. Ako se što protivilo tim zakonom, našla se je već doskočica, koja je to zabašurila: to je bio lusus naturae, neuspjeli stvor božji itd.

Samo se kaže, da uz ovakvo postupanje nisu mogle prirodne znanosti napredovati, to se je dogodilo istom u novije doba, kad se je uzrok prirodnim pojavom tražiti počeo u samoj prirodi, to će reći u materijalnih odnošajih. Samo se je (kao što već obično na svietu biva) napokon zastranilo, te stalo sve na materiju svoditi, baš i čisto duševne pojave. Odatle se je onda razvio materijalizam u prostranom smislu rieči.

Svatko će odavde razabrati golemu razliku medju opravdanim i neopravdanim materijalizmom, samo dr. B. je nevidi, pa strpavši u jednu torbu sve što sam kazao o materijalizmu u obće, o empirizmu i panteizmu, vadi iz torbe nasumce pojedine izreke, da me utjera u nedošljednost. Toga radi navodi moje rieči (koje sam napisao govoreć o panteizmu), naime: »kad prirodnjak govori o prirodi, on po tom nemisli samo mrtvu masu, nego i vječne nepromjenljive prirodne zakone, po kojih biva sve što vidimo i čemu se divimo.« — G. B-u čini se ovo područje našega znanja pretiesno; al »žalibože ima toga i na svietu puno, čega niti neslutimo, a kamo li razumiemo.« Dr. B. mi prigovara: »Š. nepriznaje drugoga spoznanja nego oćutima, a oćutima nemožemo ni doznati ni za princip kauzaliteta, jer on nije ništa osjetio; on niti je tvrd, niti protegnut u prostoru, niti žut ili crn itd.« — Ovo bi imala biti dosjetka, a biljeg je velike zaboravnosti ili upravo neznanstva. Zar nezna premudri kritičar, da osim zakonah fizikalnih ima još i drugih prirodnih zakonah, po kojih naš um svoju djelatnost oćutuje? Zar zakoni logike nisu takodjer prirodni zakoni il su konvencionalni? A neosnivaju li se ti zakoni napokon na izkustvu? Bi li mi se ikada domislili načelu kauzaliteta, kontradikcije itd., kad nebi poznavali prirodnih pojavah? A nije li naveo sam dr. B. (str. 71.) moje rieči, »da nije samo neposredno osjećanje jedini put k istini, već i indukcija, analogija i hipoteza« t. j. duševni rad? — Dr. B. priznaje i sâm, da *sasvim pravo* navodim, da se priroda mora izpitivati na osnovu principa

rothen, seitdem hat die Bohne eine Naht, der Salamander seine fleckige Haut. (Lotze, *Mikrokosmos III.*, 189.)

kauzaliteta, i to indukcijom, analogijom i hipotezom. »I ovakvo proučavanje prirode zove on *opravdanim materijalizmom*. Ovdje moramo sasvim odlučno prosvjedovati protiv toga, kao da je ovakvo jedino opravdano proučavanje prirode kakav specijalitet materijalizma.« — A tko to tvrdi? Nitko; dakle je i protestacija smiješna. Ja sam tek rekao, da kad bi se materijaliste udovoljili takvim iztraživanjem prirode, nebi jim bilo prigovora. U tom se sudara sa mnom i moj kritičar, kako svjedoče njegove navedene rieči. Dakle dr. B. i ovdje boj bije s vjetrenjačom.

Ja sam na 7. strani svoje razprave naročito izjavio, da neću izdicati svoga mnienja, svoje presude, jer slabo je komu stalo za tim, što držim baš ja do materijalizma; nu g. B. posvetio je više stranica svoje ocjene upravo iztraživanju moga mnienja; izpitivanju, za kojim mudroslovnim sustavom pristajem: jesam li pristaša sensualizma ili materijalizma, kritičkog empirizma ili ateizma. Sad jedno tvrdi, sad drugo, a napokon dolazi do uvjerenja, da sam skeptik. Ma šta sve ovo ima posla s razpravom »o području materijalizma«? — Briga moga kritičara za ovo pitanje, on samo traži priliku, gdje bi mi mogao kakvu krpicu prišiti; pak, ne sebe, nego mene obiediti nelogičnim mišljenjem. Tako na pr. na strani 82. veli, da ja pod svaku cenu hoću da budem sensualista. Što će reći sensualizam na pr. Lockeov? Da mi sve doznajemo samo osjećanjem i čućenjem (*sensatio et reflexio*), a duh naš je »*tabula rasa*«. Al protivnik moj navodi i sam (str. 71.) ove moje rieči: »Nije samo neposredno osjećanje jedini put k istini, nego i indukcija, analogija i hipotez t. j. duševni rad.« — Gdje je tu onda sensualizam?

Govoreć mimogred nešto o indukciji naveo sam ovaj primjer nepodpune indukcije: »puno je ljudih pomrlo, dakle su svi ljudi smrtni.« Ja sam ovaj primjer naveo, da svatko očito razabere narav nepodpune indukcije; jer ako je samo puno ljudih pomrlo, a ne svi, odatle se nebi moglo izvoditi, da su svi ljudi smrtni, (to bi se moglo tek onda kazati, kad bi se uvježbalo, da su do sada svi ljudi pomrli). Nego meni je trebao očit primjer nepodpune indukcije, ne podpune. A moj g. kritičar učini se tomu nevješ i jedva dočeka priliku, da mi se grohotom nasmije: »E dakle je samo vjerovatno i moguće, da su svi ljudi smrtni? Moguće je dakle, ako i nije vjerovatno, da ljudi X., Z., Š. itd. nisu smrtni. Š. govori, da je samo vjerovatno t. j. moguće, da su svi ljudi smrtni.« Po uvjerenju dra. B. svi su ljudi pomrli. Čudim se katoličkomu svećeniku, da takva šta tvrdi, te zaboravlja Enocha, Iliju, Mariju. Tko visoko

leti, nizko pada. — Ja sam indukciju samo sa malo riečih spome-nuo, koliko trebaše, da se njezin doseg pravo shvati; jer to nije bio priedmet moje razprave. Al moj protivnik nadoveza čitav traktat o indukciji. Čemu to? Neradi se o kakvoj logičkoj prelekciji, ta isti materijaliste priznaju logiku i njezine zakone.

S logike prešao je dr. B. na polje metafizike, ter umuje ovako: »Empirijske će znanosti samo onda, ako se budu oslanjale na neoboriva metafizička načela, uspješno i dalje napredovati. — Ali se niti ovako neće nikada sasvim odgonenuti sve tajne prirode, neće nikada nestati granicah ljudskomu znanju. — Du Bois Reymondov »*ignorabimus*« istinita je opomena itd.«

Sve sam ja ovo i sam kazao (str. 49.), koliko mi je za moju nakanu trebalo, pak nerazumiem, čemu to dr. B. na 6 stranah razpreda, ako ne zato, da pokaže, da on o tom više zna od mene. Što on spominje neoboriva metafizička načela, ako po tom misli kauzalitet, ništa nova nekaže, ta svekoliko prirodoznanstvo sastoji se u iztraživanju uzrokah prirodnim pojavom i njihovih posljedica. »*Felix, qui potuit rerum cognoscere causas!*« kliče već stari rimski pjesnik. Samo ako dr. B. po metafizičkih načelih razumieva kakvu transcendentnu, svrhunaravnu (*übersinnlich*) spoznaju, onda se dašto razilazimo. Neka oprostí dr. B., što ja Kanta držim oštroumnijim filozofom od njega, pa možda će još tko osim mene istoga mnienja biti. Kant pako veli: »*Alle Erkenntniss von Dingen aus blosser reinen Verstande oder reiner Vernunft ist nichts als lauter Schein und nur in der Erfahrung ist Wahrheit.*« — Al zbilja, dr. B. govori o Kantu s priezirom, jer Kant mu je ostario, a on sâm pristaje tobože za modernom znanosti: evo mu dakle svjedočanstva dvojice najnovijih i to vrlo objektivnih mudroznanacah Lotze-a i Kirchmanna. Lotze piše (*Mikrokosmos III. 228*): »*Der empirischen Forschung und ihrer mathematischen Auslegung verdanken wir die einzigen sichern Anschauungen über die Grösse und die Gliederung des Weltbaus, über den Zusammenhang der Wirkungen, der in ihm in der That stattfindet, über den in sich geschlossenen Kreis einander ausgleichender Vorgänge die wirklich verlaufen; ungedeutete Thatsachen immerhin, aber Thatsachen, deren Kenntniss auch der Philosophie eine ganz andere Unterlage für ihre Auslegungen der Weltordnung gegeben hat, als die war, die sie sich im Alterthum [aus ihren eigenen Voraussetzungen über das nothwendige Wesen der Dinge und das wahre Sein bereiten konnte.*«

A J. H. Kirchmann (Die Lehre vom Wissen str. 67 i sl.) umuje isto tako: »Nur das Wahrnehmen (osjećanje i čućenje), nicht das Denken, kann dasjenige Vorstellen sein, welches den Inhalt des Seienden in das Wissen überleitet. Denn nur aus dem Wahrnehmen schöpft das Wissen den Inhalt, während das Denken sich entweder nur als ein Wiederholen, Trennen und Verbinden dieses wahrgenommenen Inhalts, oder als ein Beziehen und eine Wissensart darstellt, welche beide kein Bild eines Seienden bieten. Die Wahrnehmung ist also die ausschliessliche Vermittlerin zwischen Sein und Wissen; das blosse Denken ist kein Mittel dazu. — Indem die philosophischen Systeme die Beziehungsformen des Denkens zu *seienden* Bestimmungen umwandelten und das verbindende Denken (Phantasie) im Dienste der Gefühle sich eindrängte: vermeinten diese Systeme auch das jenseits der Wahrnehmung liegende Seiende erkennen zu können und erbauten hierauf ihre Metaphysik. — Es ist das grosse Verdienst Kants diesen Hirngespinnsten ein Ende gemacht zu haben. Er war der Erste, welcher den Satz hinstellte, dass das Sein nicht durch das Denken, sondern nur durch das Wahrnehmen erreicht werden könne. — Allerdings, muss die Philosophie bei dieser Auffassung den Stolz fahren lassen, auch das *jenseits* der Wahrnehmung Liegende zu erkennen. Selbst wenn ein Philosoph dies vermöchte, so würde er doch bei dem Versuche es mitzuthemen verstummen müssen; denn die Sprache hat nur Worte für die durch Wahrnehmung gegebenen Bestimmungen und für die daraus gesonderten Begriffe. — Für den neuen Inhalt jenes *jenseitigen* Seienden würden daher dem Philosophen die Worte fehlen. Die Philosophie thut deshalb wohl, dieses jenseitige Gebiet dem *Glauben* zu überlassen, der sich zur näheren Bestimmung desselben ohne Bedenken der Eigenschaften und Zustände der irdischen Dinge bedient, und dessen nach Zeiten und Ländern schwankender Inhalt zur Genüge zeigt, dass dieses Gebiet der *Erkenntniss* verschlossen ist.«

Ovako pišu, ne materijaliste, nego odrješiti njihovi protivnici. A broj ovakvih svjedokah mogao bih kud i kamo umnožiti, da je tomu ovdje mjesto; nu mislim, da će i ovo doteći za dokaz, što i kako »moderna znanost« (na koju se dr. B. tako često poziva), o tom predmetu sudi. Čini mi se, da on nerazlikuje spoznajnu transcendentnu od transcendentalne t. j. znanje koje stječemo osjećanjem i čućenjem, od znanja koje si pribavljamo *umom* iz osjećajah i čutih.

— Nu kad bih o tom potanko htio besjediti, trebala bi mi posebna razprava.

Svoje razlaganje o pravom području materijalizma završio sam riečima Pavla apostola, kojimi opominje Solunjane (I. 5, 20): »Imajte u izobilnoj ljubavi svoje nastojnike i učitelje; al sve kušajte i izpitujte, pak samo ono pridržite, što je dobro.« Ja sam ove rieči naveo, da pokažem, kako nas isti Pavao apostol napućuje, da izpitujemo, što nas naši učitelji uče. Al to dru. B-u nije po čudi, ter on upotriebi ovu priliku, da na me sav svoj ijed izlije; zagrmi naime kao ex cathedra: »Ovakve ljubavi nemožemo imati k Šuleku, jer znademo i za druge rieči sv. Pavla: »Ako mi ili angjeo s neba naviesti vam evangjelje drugačije nego što ih naviestismo, proklet da bude!« A da Šulekovo evangjelje nije Pavlovo ili Kristovo, ne sumnji valja da ni on sam — (dakle da bude proklet!).« Kako to gromko zvoni: »proklet bio!« Kako-li je titralo srce od veselja dru. B-u, kad je te rieči pisao! Samo tu ima nekoliko kvadžah. Prvo, nije mi na um palo propoviedati kakvo novo evangjelje; dapače mora sam moj blagoutrobni kritičar priznati, da sam u poglavju »ethika i materijalizam« osnovao obću čovječju ethiku na nauku Kristovu i Pavlovu. Drugo, rekao bih, da se tu može upotriebiti poslovica »quod licet Jovi etc.«; jer mislim, da ima razlika medju svetim Pavlom i nesvetim Bauerom, i da ga on nije ovlastio da sudi, tko je zavriedio prokletstvo. Dapače on opominje (Galać. 6. 1): »Braćo! ako i upadne čovjek u kakov grieh, vi duhovni izpravljajte takvoga *duhom krotkosti*.« (O prokletstvu tu neima govora). — Tješim se, što od pol godine, kad je dr. B. svoju strielu na me odapeo, ja nikad zdraviji, nikad bolje volje. Dakle il ja nisam krivac, il Bauerove kletve neimaju snage, il jedno i drugo. Al da se je on potrudio još dalje u novom zavjetu, bio bi dospio do poslanicah svetoga apostola Ivana (kojega besjede vriede bar toliko koliko i rieči Pavlove), pak bi bio naišao na ovu izreku (I. 4, 20): »Ako tko reče: »ja ljubim Boga«, a mrzi na brata svojega, laža je!« — A tko je tvoj brat? Svaki čovjek; kršćanstvo uči izriekom, da su svi ljudi djeca jednoga otca nebeskoga.¹

¹ Ivan Mažuranić pjeva takodjer:

„Ah, da 'e proklet, tko cieć vire
Na svojega reži brata;
Jer nesreća tvoja izvire
Samo iz toga kalna blata“.

Zato ja pristajem uz nauk Isukrstov, koji uči (Mat. 7, 15): »Čuvajte se od lažnih prorokah!« — al jih neproklinje, dapače zapovieda: »Čuli ste, da je kazano, ljubi bližnjega svojega, a mrzi na neprijatelja svojega. A ja vam kažem: ljubite neprijatelje svoje, blagosivljajte one, koji vas kunu, činite dobro onim, koji na vas mrze i molite se Bogu za one, koji vas gone (Math. 5, 43). Al mrziti ili kleti neprijatelja, to je mnogim ljudem počudnije nego ljubiti ga.¹

Mili bože, čuda golemoga!
Ili grmi, il se zemlja trese?
Il udara more u bregove?
Niti grmi, nit se zemlja trese;
Nit udara more u bregove,
Već grupaju Bauerski topovi.

Dà, sve je to smilje i bosilje, što je dr. B. do sada napisao prema tomu, što sada dolazi. A koja mu je golema nevolja, te je sav svoj psovači rječnik na me prosuo? — Ja dokazujem u poglavju »etika i materijalizam«, da sadašnji materijaliste pristaju po malo uz vrhovno načelo kršćanske ethike, uz ljubav bližnjega; a načelo to dolikuje zbilja čovječanstvu. »Ovaj dio Šulekove razprave, piše dr. B. (str. 89.) — pravi pravcati je atentat na zdrav razum, tako da se moraš upravo diviti nedosljednosti Šulekovej, sažaljevati prevrtljivost njegovu. Mi smo si posvema sviestni, kako je oštar ovaj sud, ali smo uvjereni, da bi mogao biti i još oštiji, pak da nema misaona čovjeka, koji toga nebi uvidio.«

Ovo čitamo na strani 89.; al već na strani 95. nedade se na ino momu protivniku, te se ovako izjavi: »Gledamo li, kako Šulek odgovara na prigovore, koji se na taj nauk o ljubavi obaraju, *moramo priznati*, ne doduše da je što originalna napisao, al svakako da je prigovore suzbio.« Gdje je tu došljednost, koju meni krati? Gdje je tu atentat na zdrav razum, kad kritičar i sâm potanko nabraja

¹ Kad bih htio vratiti dru. B-u šilo za ognjilo, mogao bih se s boljim razlogom poslužiti istim oružjem proti njemu. Jer Isukrst reče izriekom (ev. Ivana 15, 15, 17): »Ovo vam zapoviedam, da imate ljubav među sobom. Tko ima ljubav k meni, držat će rieč (zapovied) moju (ev. Iv. 14, 23).« Dakle tko neljubi bližnjega svoga, *neljubi Isukrsta*. Dr. B je pako naročito izjavio, da neljubi mene, a valjda niti onih, koji tako misle kako ja. (Tim nenamjeravam kazati, da baš *nikoga* neljubi; al to nije dosta za pravoga kršćanina). Pak što kaže Pavao apoštol za one, koji neljube Isukrsta nevršeć njegove zapoviedi? »Ako tko neljubi Gospoda Isukrsta, da bude proklet — maran atha! (1 Kor. 16, 22).«

na *dvie* strane (95. i 96.), dašto ne bez krpicah, što sve u dotičnom poglavju pravo rekoh? Mogao bih mu dozvati pameti poslovicu: »rugala se sova sjenici itd.«

Ja sam kazao na strani 90., da *sve* kršćanske sekte osnivaju svoj nauk na svetom pismu; to već nije po čudi momu kritičaru, jer da katolička i pravoslavna crkva ima i drugo vrelo, naime crkveno predavanje, a nad ovim bdije nepogrešni naučajući auktoritet.« Al ja negovorim ni o katoličkoj nit o pravoslavnoj crkvi nego o kršćanskoj crkvi u obće: valjalo mi je dakle samo ono vrelo navesti, koje priznaju svi kršćani vrelom svoje vjere. Neznače li ovakvi prigovori tražiti dlaku u jajetu? Isto valja za sljedeći prigovor: »Šulek u sv. pismu nije našao drugih etičkih pravilah do zakona o ljubavi.« — Ja nisam pisao niti moralke niti katekizma, već sam crtao samo odnošenje sadašnjega materijalizma k ethici, a naročito k ethici kršćanskoj, kojoj da je temelj ljubav Boga i bližnjega. Al nisam propustio dodati, da je to samo temeljno načelo, vrhovna zapovied, dakle da ima i drugih pravilah. — Pak ovakav postupak zove dr. B. atentatom na zdrav razum. Možda bi se tko našao, tko bi to primienio njegovu postupku.

Na strani 62. svoje razprave kažem, da sam pokupio sve što novi zavjet govori o ljubavi; jer se kršćanska ljubav u svih crkvenih i svjetovnih knjigah *ponajviše* samo onako uzgred spominje, dok se drugim kršćanskim zapoviedim puno više i truda i mjesta namjenjuje.« Ova moja izreka *razžestila* je dra. B-a upravo do bjesnila kao što dokazuju njegove rieči, koje navodim kao dokaz fine njegove obrazovanosti i kršćanske krotkosti, a primjer temeljite kritike. Evo tih riečih: »Ovoliko bezočnosti i bezobzirnosti ne bismo bili nikada pomislili u jednoga akademika, niti bismo se bili nadali naći u akademičkoj razpravi ovakvog lahkoumlja. — Ko se nestidi javno pokazati ovakvo lahkoumlje, ovakvo neznanje o stvari, o kojoj piše akademičku razpravu, taj je *pred našima očima* za uvijek proigrao reputaciju ozbiljna učenjaka.«

Ala me je oprovrgao, potukao, porazio! Pred ovakvim gromovitim sudom mora svatko da položi oružje. — Možda će koji pedant prigovoriti, da tu neima nikakva razloga ni dokaza. Al ona »moderna znanost«, za kojom pristaje dr. B., prezire takva zastarjela sredstva kritike: psuj i grdi, svakoga ćeš tim zapanjiti, dalje ćeš doprieti. — Budući i ja pristaša one stare škole, moglo bi mi se predbaciti, da nisam ni ja nikakva dokaza naveo. To je istina, al ja toga samo zato nisam učinio, jer se nisam nadao, da će tko

tvrdnju moju zaniijekati, kad tih dokazah toliko ima. Al da mi se ovaj odgovor neotegne, stegnut ću se na dokaze svakomu pristupačne, na naše katekizme. Katekizam za III. i IV. razred pučke učione obziže 130 stranah, a o ljubavi bližnjega govori se napose na 2 strane. — Veliki katekizam za I. razred srednjih učilištah sadržava 128 stranah, a o ljubavi bližnjega razlaže se na 3 strane. — Katolički katekizam s kratkom povjestnicom za realke, preparandije itd. ima 235 stranah, a ljubav bližnjega razlaže se na 4 strane. Zapovijedate li još više ovakvih dokazah, da se vidi, tko je bezočan?

Štioci ocjene bit će opazili, da se dr. B. vrlo često zadieva za našu akademiju; tako i u riečih malo prije navedenih. Ova njegova izjava, dokaz tako duboke učenosti, ima biti valjda za naše akademike »ein Wink mit dem Zaunpfahl«, kako treba pisati akademičke razprave i tko bi to znao bolje od mene. Zato ju evo i konstatujem.

Na strani 98. svoje ocjene nastavlja dr. B. svoj naputak, kako treba pisati akademičke razprave; nu teško da će se akademici za njim povesti. On bo piše: »Šulek ne pita, što je dužnost, odgovornost, imputacija; on ne pita, što je moralni zakon? Zašto je on prešutio sve ovo? Kako je mogao prešutiti u akademičkoj razpravi? Kad bi se piljarice na trgu prepirale o valjanosti moralnih pravila, onda nebismo bili zatečeni, ako nebismo ništa čuli o tim pitanjima; ali u akademijskoj razpravi nebi smjela manjkati. *Mi mislimo*,¹ da su samo strateški razlozi sklonili dra. Šuleka na to, da ih mimo idje. Inače bi se na ime u jedan mah vidjelo, da su materijalizam i ethika dva oprječna pojma, a to nebi nikako bilo prema Šulekovoju svrsi, *koji samo na oko pobija materijalizam*.«

Čudne li pometnje pojmovah! Dakle akademici neznaju, što će reći dužnost, odgovornost, imputacija itd., zato jim treba svakako predočiti definiciju tih pojmovah; a piljaricam toga netreba, one to i onako sve znadu. Ja s piljaricama nisam nikad obćio, niti se s njimi prepirao, pak neznam, dokle dopire u njih poznavanje moralne filozofije; al neka oprostí moj g. kritičar, što sumnjam, da bi one u tom pogledu bile učenije od samih akademikah. Odavde se razabira, da dr. B., koji se akademikom nameće za učitelja, neima ni zdrava pojma o akademijskoj razpravi. Slaba korist akademije, kad bi njezine razprave namijenjene bile samo članovom akademije:

¹ „Wie der Schelm ist, so denkt er von Andern.“

one treba da su namijenjene prosvjetljenomu dielu hrvatskoga naroda. Sami akademici su više sudci nego pasivni slušaoci takvih razpravah.

A zašto nisam naveo definicije navedenih od kritičara pojmovah? — Jer to nije spadalo u okvir moje razprave. I ovdje moram ponoviti, što sam već jedanput spomenuo, da nisam namjeravao pisati ni moralke, ni katekizma. A zašto nisam moralni zakon? Ta imaš na strani 58. moje razprave izriekom i potanko naveden vrhovni ethički zakon, kako ga je Isukrst sam izustio; a na strani 58. čita se i Kantov categoricus imperativus; ostali moralni zakoni bar ne spadaju u razpravu »o području materijalizma!«

Dr. B. tvrdi, da su materijalizam i ethika dva oprječna pojma. Da vidimo! Što će reći »ethika?« U obće govoreć ethika je znanost o dobru i zlu. — I sami divljaci i malena djeca razlikuju dobro od zla; to razlikovanje se je s nami rodilo, dakle ga ima i u materijalistah. Nego pita se, što je *pravo* dobro, a što *pravo* zlo; u tom se razlikuju dašto od starine i mudroznanci i bogoslovci, postavljajuć jedni ovo drugi ono kao vrhovno načelo življenja. Starijim materijalistam bijaše takvim načelom: »ugadjaj sebi.« — Al ubitačnost neomedjašena egoizma uvježbali su sadašnji *pravci* materijalistah, pak ne samo da ga osudjuju, nego upravo protivno postavljaju kao etičku zastavu materijalizma. Dr. B. zamjerava, zašto nisam *potanko* nacrtao, što je ethika po materijalističkom mišljenju. Zato, jer navedeni u mojoj razpravi pravci nisu filozofi, ni bogoslovci, nego prirodoznanci: oni dakle kao takvi nisu pisali posebne ethike, nego su u svojih djelih uzgred, al opet naročito, izjavili, kako da čovjek udesi svoj život. Na prvome mjestu spomenuo sam Moleschotta, profesora na rimskom sveučilištu, za kojega veli kritičar, da mi je osobiti auktoritet. Da bome i jest, jer je on na glasu učenjak, a jedan od prvakah među sadašnjimi materijalistami, pak taj Moleschott veli, da je kršćanska ethika vječna mudrost. — Što će mi više? — Büchner i Haeckel svode svoju ethiku na ljubav čovječanstva, na čovječstvo (humanitet), kao što je navedeno na 56. strani moje razprave. Iz ovih izjavah povukao sam logične zaključke, dokazujuć, da je kršćanski nauk sasvim prema čovječjoj naravi, pa kud i kamo uzvišeniji od svakoga sličnoga nauka. Nit sam ja kazao, da su *svi* materijaliste u obće prigrlili kršćanski temelj morala, niti da je kršćanska ethika ethika materijalizma (kao što mi podmeće moj blagostivi kritičar); dapače »inverte corium et erit calceus«, ja sam tvrdio, da se ethika materijalizma primiće

kršćanskoj. Kad bi materijaliste *sasvim* prianjali uz kršćansko načelo čudorednosti, nebi trebalo o tom pisati; već su samo nekoji odličniji od njih krenuli prama zakonu o ljubavi bližnjega, pak to treba izdicati, nebi li se i ostali za njimi povelili. Razlika je među mnom i mojim protivnikom, što ja, vodjen duhom kršćanske ljubavi, idem materijalistam na pol puta u susret; a dr. B., kipeć mržnjom prama svakomu, koji nemisli do dlake kao što on misli, tjera materijaliste s pol puta natrag. On zaboravlja, što je naš Spasitelj učio (evanđelje sv. Luke 15, 4¹); on smeće s uma besjede Pavla apoštola (na kojega se je malo prije i sam pozvao): »kad bih govorio jezike čovječje i angeoske, a ljubavi nebih imao, onda bih bio kao zvonice zvonu ili kao zvečeći praporac.« Toga radi traži po starijih Haeckelovih djelih izreke, koje se nesudaraju s besjedami od mene iz njegove ponajnovije razprave navedenimi, te polemizuje s Haeckelom na 6 stranah, nebi li ga utjerao u protuslovje (kao da je Haeckel *jedini* zastupnik materijalizma). Koliko je on toga tu (po svojoj navadi) spleo, što na stvar nespada! Napokon pako prisiljen je uzkliknuti (str. 106.): »Al što ćemo s riečima, kojima materijalisti sami izpoviedaju, da je kršćanska ethika vječna mudrost, pak vele, da je prihvaćaju bez razmišljanja za svoju? Reći ćemo, da ovim svojim priznanjem i hvalom kršćanske ethike pokazuju, da još nije u njima nestalo čovječje naravi.« A ja dodajem, da ćemo ovu plemenitu klicu gojiti, a ne gušiti.

Nemogu se načuditi, što nas dr. B., govoreć o kršćanskoj ljubavi, pozivlje, da se ugledamo u zloglasnoga Fr. Guizota, toga kalvinskoga jezuita i preizpodnjega natražnjaka² koji je, dok je bio ministrom-predsjednikom, dovikivao svojim drugovom: »enrichissez-vous!« (obogaćujte se!), a pokle je svoga kralja upropastio i francezki narod do na rub propasti doveo, stade pisati pobožne knjige. Pak takvi ljudi su dru. B-u vrlo simpatični i auktoritet u pogledu kršćanske ljubavi. Mala ti hvala, gospodine! — Valjda mi zato tako silno zamjerava, što sam kazao: »Puno ima ljudi, koji su na oko kršćani, al samo na oko; pak vičuć na teoretički materijalizam te prevraćajuć očima, kad ko posumnja o pravosti koje bogoslovne dogme, žive u istinu kao najgadniji materijaliste.« Dru. B-u nemože se na ino nego priznati, da ima takvih ljudi, al mi prigovara, što

¹ Koji čovjek od vas imajući sto ovacah i izgubivši jednu od njih neostavi devedeset i devet u pustinji i neide za izgubljenom, dok je nenadje?

² Zato je i rekao: „tek dogma daje zapoviedim njihovu moć“: jer čiste ljubavi nije poznavao.

sam rekao, da se materijalistam krivda nanosi, kad jim se svim poprieko podmeće ethički materijalizam. Ja sam naime kazao, da ethički materijalizam t. j. neomedjašeni egoizam sadašnji njegovi prvaci osudjuju (str. 55.). U tom nalazi moj kritičar protuslovje, pak opet priznaje i sâm (str. 103.), da Haeckel veli, da prirodoznanstveni materijaliste odbijaju ethički materijalizam i priznavaju duboku istinu, da prava vriednost života nije u materijalnom uživanju, nego u čudorednom djelu, a prava sreća nije u vanjskom blagu, nego u krepostnom životu.« Sada mjesto da prisili materijaliste, neka prihvate i posljedice toga priznanja, dr. B. ciepa dlaku na četvero, nebi li našao kakvo protuslovje. Je li ovakov postupak prema duhu kršćanstva? — Dr. B. priznaje i sam, da je kršćanska ethika prema naravi čovječjoj. Ako to, onda ju materijaliste mogu prihvatiti, ne zato, što je kršćanska (taj razlog jim dašto nevalja), nego zato, što je priljubljena naravi čovjeka.

Samo još evo jednoga primjera izmedju tolikih, kako moj kritičar izvrće moje rieči, da me tobož oprovrgne. Ja sam kazao (na str. 72): »Ako su materijaliste voljni kršćansku ethiku ne samo prihvatiti, nego i prema njoj živiti: nećemo jih na prosto odbiti; jer u glavnom bi se tada slagali materijaliste s kršćanstvom.« — A što uradi moj bezpristrani kritičar? On izpustiv praemissu t. j. prvi diel moje izreke, uzdahne, (str. 106.), da ja tvrdim u obće, da se materijaliste u glavnome slažu sa naukom Kristovom. »I ovakvu je blasfemiju napisao Šulek u svojoj akademičkoj razpravi.« — Tko nije moje razprave prošio, zapanjit će se dašto, kako sam mogao takva šta tvrditi. Pita se, je li ovakav postupak dostojan ozbiljna čovjeka, a kamo li kršćanina? Kad bi se kršćanstvo moralo služiti za svoju obranu takvimi doskočicami — zlo i naopako! Netreba njemu toga, jer stoji na čvrstoj podlozi, i uprav onaj ga ruši, koji mu takva šta podmeće.

Završujuć svoje razlaganje o kršćanskoj ljubavi kazao sam (na str. 68.): »Da kršćanska ljubav nije samo praznoslovje, da ona ne samo drugdje, nego baš i kod nas (makar samo mjestimice), ne samo pod pepelom tinja, nego upravo plamenom plamti, što svi s udivljenjem i zadovoljstvom gledamo. Netreba mi ga prstom pokazivati, tko nam u tom prednjači kao zvezda predhodnica. Svatko ga pozna, svatko zna, da je prvi sin domovine, da je biskup J. J. Strossmayer pravi apostol ljubavi.« Zatim sam naveo izvadke iz njegovih propoviedih i okružnicah, u kojih se slavi i preporučuje kršćanska ljubav bližnjega. Meni se čini, da je to sve bilo u horu navedeno, da nebi tko pomislio, da je ona vrhovna zapovied o

kršćanskoj ljubavi samo kakva idealna a ne praktična ustanova. A kako misli dr. B.? »Što sledi na dalnje četiri strane nećemo ovdje ni spominjati, jer absolutno nespada ovamo.« Al evo babje priče (str. 116.), koja bajagi absolutno spada u ocjenu moje razprave. »Šulek je pisao za društvo sv. Jeronima »Prirodni zakonik za svakoga«, i njime se nadao, kako je sam negdje kazao, postići to, da paralizira i suzbije upliv, koji je u narodu imala izvoditi druga knjiga, izdana takodjer društvom sv. Jeronima, na ime »Život svetaca i svetica Božjih.«

Kad se ovako tko sumnjiči i biedi, treba tomu navesti dokazah ili svjedokah; tako i zbilja rade ljudi, kojim je do istine stalo, a ne do klevetanja. Nu dr. B. valjda misli, da mu toga netreba, pak da će svatko njegovim riečim sliepo vjerovati, a mene osuditi. Srećom mojom živi još klasički svjedok, na ime sam pisac života svetaca i svetica božjih, prečastni g. kanonik dr. Iveković. Ja sam svoju knjigu »prirodni zakonik« uslied njegova poziva (on je tada bio tajnikom pomenutoga društva) pisao i on je imao dobrotu, te je čitao jednu korekturu baš zato, da bude djelo korektno. Uvidja li sada dr. B., kako ga je netko nasamario? Il može biti misli, da je i sam dr. Iveković u tome moj sukrivac? U svojoj maniji sumnjičenja lasno da i to pomišlja.

Sve ono cvieće, kojim me je dr. B. nakitio pišuć svoju ocjenu, sabra u zaglavku u mirisnu kiticu; samo je ono, što bijaše izprva izrazio hipotetički sa »valjda«, »može biti«, »ja mislim«, »tvrdim« itd. u zaglavku postala apodiktična nepobitna istina. Dr. B. iztiče svakom prilikom, da ja nemislim logično; al ovakov postupak nije bome logika nego rabulistika.

»Kakvi su posljedci Šulekova iztraživanja? — pita dr. B., pak odgovara: »Naučanja materijalizma ponajviše su dokazana; što još nije dokazano, ima nade da će se dokazati itd.« Nisam-li ja upravo protivno tvrdio, naime, da ono, što materijaliste tvrde, ponajviše nije dokazano, i da toga mnogo ima, za koje valja Du Bois Reymondov »ignoramus?« — Nadalje podmeće mi kritičar tvrdnju: »da nije moguće, da bi rod ljudski baš morao imati vjeru u Boga, da živi dostojno.« — Toga nisam niti jednom riečcom nagoviestio. Pak onda kliče emfatički: »Ovo su fakta; pak (oponašajuć Napoleona III.) dodaje: »i fakta imadu svoju logiku.« Da bome imadu. N. pr. dr. B. piše na posljednjoj strani: »Nema ga lahko, ko bi radije priznao neumrle zasluge biskupa Strossmayera za biedni naš narod hrvatski, nago što ih mi priznajemo.« Pak upravo za redak-

cije dra. B-a ukorile su političke novine »Katolički list«, što nedostojno piše o djelih biskupa Strossmayera. Eto vam logike fakata! — U ostalom ja nisam pohvalio samo biskupovo rodoljublje, već njegovo čovjekoljublje u obće, al za ovo neima dr. B. ćutila, kao što je zasvjedočio svojom ocjenom.

Na vrhunac bogoslovne uljudnosti i kršćanske čednosti popeo se je g. kritičar završetkom svoje ocjene, gdje piše: »Zagovarati materijalizam, pak slaviti katoličkoga biskupa, čije je geslo: »sve za vjeru i domovinu!« koj bi rado u svoje srce prelići srce Isusovo, a zatim ga prelići u srce svoga naroda; predlagati mu, da ne valja na prosto odbiti materijalista, jer da se u glavnome slažu s kršćanstvom: ako ovo nije lukavstvo i hinba, što je nego glupost?«

Kako svatko vidi, završio je dr. Bauer svoju finu ocjenu baš bauerski, te bi mu pokojni Börne doviknuo: »Freund, du hast Unrecht, denn du wirst grob!«

Recimo ponajprije, da je sve istina, što se tu veli, onda po stenjevačkoj logici dra. B-a nebi smio nitko pohvaliti plemenita djela inovjerca, ako neće da bude licumjer ili ludjak; tad su svi kršćani, koji veličaju klasička djela poganskih Grkah i Rimljanah — sve su to (po istoj logici) samo budale ili lukavci. Ako se katolik pokloni duhu Newtona, Edisona, Humboldta ili Puškina; a protestant ako slavi Kopernika, Dantea ili Gundulića, bit će po mnienju moga kritičara glupak ili lukavac. Evo do kakvih grdobah vodi B-ova logika, kojom se on toliko hvališe i razmeće! — A što je tek velikodušni kardinal Lavigerie, onaj »lumen ecclesiae«, koji se upravo žrtvuje za crne neznabožce? Dr. B. je smetnuo s uma, da je kršćanstvo vjera ljubavi, a ne vjera mržnje. Dr. B. je zaboravio priču o milosrdnom Samaritanu, u kojoj je Isukrst proglasio inovjerca Samarjanina pravim bližnjim ranjenoga izraelita, a doktora bogoslovja (levitu) i svećenika mûkom je mimoišao. Dr. B. se nesjeća ili mu se nemili naša krasna poslovice: »brat je mio, kojegodi vjere bio, ako bratski misli i postupa.«

Dakle kad bi sve ono istina bila, što kritičar u svom zaglavku tako elegantno piše, ja bih vlastan bio djela našega biskupa-pokrovitelja, kako zaslužuju, hvaliti; pa kud i kamo sam to vlastan činiti, kad ono nestoji, čim me dr. B. biedi. Jer da ja zagovaram materijalizam, to je prosta kleveta, kao što se je svatko uvjerio iz ovoga odgovora; pak upravo je perfidija farizejska što veli, da sam ja na prosto tvrdio, da se materijaliste u glavnome slažu s kršćanstvom; gdje sam ja dodao uvjet: »ako su materijaliste voljni

kršćansku etniku prihvatiti i prema njoj živiti« — što je očividno golema razlika.

»Al Strossmayeru je geslo: »sve za vjeru i za domovinu!« — dovikuje dr. B. — Po mom tvrdom osvjedočenju i iskustvu svaki misaoni čovjek ima svoju vjeru kao rezultat razmišljanja o sebi i svijetu; al ta vjera nesastoji se svagda iz frazih u školi naučenih, već je to pravo *uvjerenje*, za koje se i žrtve prinose. A domovina? Evo je minulo upravo ljetos 50 godina, što sam sve svoje duševne sile posvetio boljku i napredku hrvatskoga naroda. Da nisam u zalud radio, svjedoči obilato priznanje ne samo katoličkih Hrvatah, nego i napose katoličkih svećenikah.¹ A je-li prosto pitati: što je uradio dr. B. za domovinu, kad si svojata pravo, da i on tobože pristaje uz geslo Strossmayerovo? Ja za ta djela nisam do sada ništa doznao, valjda jih je uslied svoje velike čednosti poklopio posudom, zato niti ostali sviet ne zna ništa za njih.

»Al biskup naš bi rado u svoje srce prelitati srce Isusovo!« — prigrvara dalje dr. B. Meni je plemenito srce Isusovo bilo najvišim idealom od mladosti pak do danas, do moje 74. godine, i taj ideal me je sačuvao, da nisam nikada zamrzio onako bez razloga na ikojega čovjeka, kao što je zamrzio dr. B. na me. A imena Isusova nisam nikad izustio nego s najdubljim strahopočitanjem. Dakle i s te strane vlastan sam hvaliti što je hvale dostojno. Nu minuvši sve ovo, ja znam pozitivno, da je biskup naš uvjeren o iskrenosti mojih riečih: prema tomu stoji na raspolaganje dru. B-u njegova bahata alternativna. Birajte!

Na kraju smo; al nitko neka nemisli, da sam već sve oprovrgao ili izpravio, što nevalja u ocjeni B-ovoj. Taj je tobožnji kritičar moje razprave, u mjesto da ju razbistri, sve tako pobrkao, izpremetao, izkomešao i izopačio, da bi mi toga trebalo još jedan put više napisati nego što je on napisao, kad bih želio sve potanko razglobiti i sve njegove doskočice na vidik iznieti. A čemu? Dru. B-u za volju? — Nepada mi na um; jer on nije pristupačan razboritu umovanju. Ja mislim, da će i ovo, što sam naveo, doteći za ocjenu, toga tobožnjega ocjenitelja. Nemili mi se tragom ići po svih njegovih stranputicah, a nebi se jamačno mililo niti štiocem ovoga odgovora na njegovu kritiku.

¹ Valjda su i oni po Bauerovoj logici sve sami . . . i dr. B. sâm sja hrvatskomu narodu kao zvezda-predhodnica — mržnje.

Dospjevši na kraj B-ove ocjene nameće se pitanje: čemu sav taj trud, što ga je uložio u ovaj posao? Čemu ona polugodišnja muka, što ju je podnio, dok je tu svoju »ocjenu« napisao? »Ocjenu?« tà on je svoju razpravu upravo izkrivio, obezcienio, osudivši ju, kao zagovor materijalizma pomoću interpolacijah i mudrolijah, koje je u svoju ocjenu ušuljao. Nebi-li bilo jednostavnije, da je viknuo: »anathema sit!« — pak punctum. Nego napisati jedno 8 arakah o razpravi od 4 arka, koja po njegovoj presudi ništa nevriedi: nije-li to prava bezposlica?

A komu je ta njegova kritika namienjena? Zar materijalistam? Dr. B. si bar nije ubio u glavu, da su mu je oni čitali; tomu bi se htjelo malko drugoga načina pisanja. Dakle za njih i neima svega njegova truda. — Zar antimaterijalistam? Al već Isukrst reče (Mat. 9, 12): »Netrebaju zdravi ljekara nego bolesni.« Za njih je njegovo razlaganje posvema suvišno; jer kakvih novih razlogah proti materijalizmu nije dr. B. naveo, nego je samo pokupio, što je i onako već poznato. A to će biti uzrok, zašto se nisam namjerio na antimaterijalistu, koji bi bio svukoliku »ocjenu« potanko proučio, akoprem sam mnoge propitkivao, želeći doznati sud drugih o postupku dra. B-a. Al zarekoh se! Poznajem jednoga, koji je svu njegovu ocjenu potanko proučio i uzdahnuo: »žalibože toliko riečih, a sve u vjetar!« Taj jedan sam *ja*; ovaj moj odgovor svjedoči, kako je kritičar svoj cilj promašio, a »sramota je svakomu junaku, džilitnut se, nepogodit cilja!« — Napokon je to dr. B. zbilja samo zato napisao, da me se kao vrstan kršćanin do sita naruži i napsuje. Toga radi mu je svaka doskočica i mudrolija, dapače i kleveta, dobro došla. Ako je tim svojim postupkom dokazati htio svoje pravo kršćanstvo — bilo mu na čast! Mene za nj nepredobi.

Pak ovim svojim zanovietanjem hranio je dr. B. štioce »Katoličkoga lista«, kao njegov urednik, preko pol godine. Ala fina redaktorskoga takta! Pak još se onda svaki čas tužio u svom listu, što mu se nešalje predplata. Bi li dru. B-u (akoprem je neprijatelj materijalizma) pravo bilo, kad bi se morao pol godine hraniti onakvim kiselim zeljem?

Ja sam svoju razpravu namienio bio materijalistam: zato sam ju i tako napisao, da nećeš u njoj naći pogrde, dapače evo dr. B. bio si je ubio u glavu, da je ona pisana u prilog materijalizmu, te se je u svojoj ocjeni onako na me razrakoljio. Uspjeh je bio prema tomu: moju su razpravu zaista materijaliste čitali; a njegovu ocjenu slabo tko prem da ju je i napose iz »Katoličkoga lista« preštampao; al ako

zapita knjižaru, koliko je otisakah prodala, teško da će se uzradovati. Uzrok je toj razlici uspjeha, što sam ja nastojao uljudnim načinom uputiti, uvjeriti; a dr. B., obuzet fanatičkom mržnjom, nastojao je mene i materijaliste, baš i na račun istine, izružiti i izpsovati. Al upravo takva fanatička mržnja, koja je odprije gradila lomače za svakoga inovjerca, zadade katoličkoj crkvi ranah, od kojih nije do danas ozdravila. Žalibože ima bome i sada ljudi, koji bi jih gradili, al su se za 200 godina prekasno rodili. Pak ovakvi ljudi, opojeni nečovječnom, nekršćanskom mržnjom, viču na materijaliste; kao da nije takva osobna mržnja takodjer samo egoizam najgadnije vrsti. Zato ja završujem ovaj odgovor (kao što sam završio i svoju razpravu) riečima sv. Augustina: »quaeratur veritas, sed regnet charitas« t. j. tražite istinu uz ljubav.

